BADIIY MATNNI LINGVOPOETIK TAHLIL QILISHNING: NAZARIY ASOSLARI

Niyozova Hulkar Jumaqul qizi
Navoiy Davlat Universiteti
hulkarniyozova01@gmail.uz

Annotatsiya. *Mazkur maqolada badiiy matnga lingvopoetik yondashuvning nazariy asoslari, uning badiiy til, poetika va lingvistika bilan munosabati hamda til birliklarining estetik vazifalari tahlil qilinadi. Rus va o‘zbek tilshunosligida badiiy matn lingvopoetik tadqiqining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va asosiy ilmiy qarashlar ko‘rib chiqiladi. So‘zning nominativ vazifadan estetik va obraz yaratish vazifasiga o‘tishi, muallifning individual uslubini shakllantirishdagi roli hamda badiiy matnni kompleks tahlil qilish zarurati yoritiladi. Tadqiqotda lingvopoetik yondashuvning metodologik imkoniyatlari umumlashtirilib, badiiy matnni til va san’at hodisasi sifatida o‘rganishning ilmiy ahamiyati asoslanadi.*

Kalit so‘zlar. *lingvopoetika, badiiy matn, badiiy til, poetika, til birligi, estetik vazifa, obraz, individual uslub, lingvistik tahlil.*

Аннотация*. В статье рассматриваются теоретические основы лингвопоэтического подхода к художественному тексту, взаимосвязь художественного языка, поэтики и лингвистики, а также эстетические функции языковых единиц. Освещаются становление и развитие лингвопоэтического исследования художественного текста в русском и узбекском языкознании, основные научные подходы и значение слова в создании художественного образа. Особое внимание уделяется переходу слова от номинативной к эстетической и образотворческой функции, а также необходимости комплексного анализа художественного текста.*

Ключевые слова. *Ключевые слова: лингвопоэтика, художественный текст, художественный язык, поэтика, языковая единица, эстетическая функция, образ, индивидуальный стиль, лингвистический анализ.*

Abstract. *The article examines the theoretical foundations of a linguopoetic approach to literary texts, the relationship between literary language, poetics and linguistics, and the aesthetic functions of linguistic units. It reviews the formation and development of linguopoetic studies in Russian and Uzbek linguistics and discusses*

major scholarly approaches to literary language. Particular attention is paid to the transformation of words from nominative to aesthetic and image-forming functions, the role of language in shaping an author’s individual style, and the need for a comprehensive analysis of literary texts.

Keywords. *linguopoetics, literary text, literary language, poetics, linguistic unit, aesthetic function, image, individual style, linguistic analysis.*

Kirish. Bugungi kunda badiiy asar tilining poetik vazifasini, til vositalarining badiiy-estetik mohiyatini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish tobora kuchayib bormoqda. Lingvistik vositalarning badiiy matndagi poetik xususiyatlarini aniqlash, badiiy asarning lingvostilistik o‘ziga xosligi va uning yuzaga kelish qonuniyatlarini tadqiq etish umumfilologik muammolardan biriga aylandi. Badiiy asar tili til tizimining oddiy namoyoni emas, balki muallifning estetik tafakkuri, individual uslubi va ijodiy pozitsiyasini mujassamlashtiruvchi murakkab lingvistik hodisadir. Shu sababli badiiy matnning mazmuni, hissiy teranligi va estetik ta’sirini yuzaga chiqaruvchi til vositalarini aniqlash lingvopoetik tahlilning muhim vazifasi hisoblanadi. Mazkur maqolaning maqsadi badiiy matnga lingvopoetik yondashuvning nazariy asoslarini umumlashtirish, uning shakllanishiga zamin yaratgan ilmiy qarashlarni tizimlashtirish va badiiy matn tahlilidagi metodologik imkoniyatlarini ko‘rsatishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Lingvopoetik yondashuvning nazariy shakllanishida rus tilshunosligi va poetikasi vakillarining tadqiqotlari muhim o‘rin tutadi. I.A. Shmul lingvopoetikani badiiy matnning stilistik jihatdan belgilangan til birliklari va ularning muayyan g‘oyaviy-badiiy mazmunni yetkazish hamda badiiy-estetik ta’sirni ta’minlashdagi vazifalarini o‘rganuvchi filologik soha sifatida talqin qiladi. A.A. Lipgart esa lingvopoetik tadqiqotning markaziga badiiy matndagi uslubiy belgilangan til birliklari, ularning funksional vazifalari, o‘zaro munosabati va estetik ta’sir samaradorligini qo‘yadi. V.V. Vinogradov til stilistikasi, nutq stilistikasi va badiiy adabiyot stilistikasini farqlab, poetik nutq nazariyasini badiiy adabiyot stilistikasi doirasida ko‘radi. L.V. Shcherba badiiy matn lingvistik tahlilining asosiy vazifalaridan biri asar g‘oyaviy va emotsional mazmunini shakllantirishda qatnashuvchi til vositalarini aniqlash ekanini ta’kidlaydi. D.N. Shmelev esa so‘zning nominativ vazifadan estetik vazifaga o‘tish mexanizmini va uning obraz yaratish imkoniyatlarini tahlil qiladi. V.M. Jirmunskiy tomonidan ilgari surilgan “poeziya – so‘z san’ati” konsepsiyasi ham badiiy matnning lisoniy tabiatini anglashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. V.Ya. Zadornova, G.V. Stepanov, O.I. Moskalskaya, O.S. Axmanova, G.O. Vinokur, A.I. Efimov kabi olimlarning ishlari ham badiiy matnning

til va uslub xususiyatlarini o‘rganish doirasini kengaytirgan. O‘zbek tilshunosligida A. G‘ulomov, Sh. Shoabdurahmonov, I. Qo‘chqortoyev, Q. Samadov, B. Yo‘ldoshev, N. Mahmudov, S. Karimov kabi olimlarning tadqiqotlari badiiy nutq, badiiy til, individual uslub va lingvopoetika masalalarining rivojiga katta hissa qo‘shgan. S. Karimovning “Zulfiya asarlari lingvostilistikasi” monografiyasida shoiraning individual mahorati lisoniy dalillar asosida yoritilgani badiiy matnni faqat til birliklari yig‘indisi sifatida emas, balki estetik va individual-uslubiy tizim sifatida tadqiq etish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini badiiy matnni til va san’at hodisasi sifatida kompleks o‘rganish tamoyili tashkil etadi. Bunda lingvistik tavsiflash, semantik-funksional tahlil, lingvostilistik kuzatish, kompleks va kontekstual tahlil tamoyillaridan foydalanish mumkin. Lingvopoetik tahlilda avvalo badiiy matnda qo‘llangan til birliklari aniqlanadi, keyin ularning kontekstual ma’nosi, funksional vazifasi, emotsional-ekspressiv xususiyati va estetik yuklamasi belgilanadi. Shuningdek, til birliklarining o‘zaro munosabati orqali muallifning individual poetik uslubi va matnning g‘oyaviy-badiiy yaxlitligi ochib beriladi. Bunday yondashuv boshqa filologik metodlarni inkor etmaydi; aksincha, ularning konseptual jihatlarini birlashtirgan sintezlashgan tahlil imkonini beradi. Mazkur metodologik tamoyil badiiy matnni faqat shakliy jihatdan emas, balki uning estetik mazmuni, obrazlilik darajasi va kommunikativ ta’siri bilan birgalikda baholashga imkon yaratadi.

Tahlil va natijalar. Badiiy matnga lingvopoetik yondashuvning amaliy mohiyati til birliklarining faqat qanday shaklda qo‘llanganini emas, balki aynan nima sababdan muayyan kontekstda tanlanganini va qanday badiiy-estetik vazifa bajarayotganini aniqlashda namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan lingvopoetik tahlilni shartli ravishda «til birligi – kontekst – funksional ma’no – estetik ta’sir» izchilligida olib borish mumkin. Bunda dastlab matndagi muhim leksik, frazeologik, grammatik va stilistik birliklar ajratiladi; keyingi bosqichda ularning kontekstual ma’nosi va o‘zaro munosabati aniqlanadi; yakunda esa mazkur birliklarning obraz yaratish, hissiy ta’sirni kuchaytirish va muallif individual uslubini yuzaga chiqarishdagi vazifasi ochib beriladi. Masalan, manbada D.N. Shmelevning qarashlari asosida so‘zning nominativ vazifadan estetik vazifaga o‘tish hodisasiga alohida e’tibor qaratilgan. Bu holat badiiy matnning muhim lingvopoetik belgilaridan biridir. Oddiy kommunikativ nutqda so‘z asosan predmet, belgi yoki harakatni nomlashga xizmat qilsa, badiiy kontekstda uning ma’no doirasi kengayadi. So‘z o‘zining asosiy lug‘aviy ma’nosini saqlagan holda qo‘shimcha assotsiatsiyalar, ramziy ma’nolar va estetik tasavvurlarni uyg‘otishi mumkin. Demak, badiiy matnda biror so‘zning lingvopoetik qiymatini belgilash uchun uning lug‘aviy

ma’nosinigina emas, balki matn ichidagi qo‘llanishini ham tahlil qilish talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan lingvopoetik tahlilning yana bir muhim jihati – so‘z va obraz munosabatidir. D.N. Shmelevning «So‘z va obraz» tadqiqotida tilning obraz yaratish imkoniyatlari asoslab berilgani manbada qayd etiladi. So‘z badiiy tafakkurning asosiy tashuvchisi sifatida obrazning lisoniy shaklini yuzaga chiqaradi. Bunda obraz alohida bir so‘zning o‘zidangina emas, balki uning kontekstdagi boshqa birliklar bilan aloqasidan ham shakllanadi. Masalan, biror leksemaning ko‘chma ma’noda, ramziy yoki emotsional-ekspressiv vazifada qo‘llanishi uning oddiy nominativ qiymatidan yuqori badiiy yuklama kasb etishiga olib keladi. Shuning uchun lingvopoetik tahlilda «qaysi so‘z ishlatilgan?» degan savol bilan cheklanmasdan, «u matnning qaysi mazmuniy qatlamini yuzaga chiqarmoqda?» va «o‘quvchi tasavvurida qanday obraz yoki hissiy holatni shakllantirmoqda?» kabi savollar ham qo‘yilishi lozim. Badiiy matnda til birliklarining estetik funksiyasi ularning o‘zaro munosabati orqali yanada aniq namoyon bo‘ladi. V.V. Vinogradovning til stilistikasi, nutq stilistikasi va badiiy adabiyot stilistikasi o‘rtasidagi farqlashiga tayangan holda aytish mumkinki, lingvopoetik tahlil umumiy til imkoniyatlarini sanab o‘tishdan ko‘ra, ularning konkret badiiy nutqda qanday tashkil etilganini o‘rganadi. Ya’ni muallif til tizimida mavjud bo‘lgan birliklardan tanlab foydalanadi va ularni muayyan g‘oyaviy-badiiy maqsadga bo‘ysundiradi. Natijada oddiy til materiali individual poetik uslubning tarkibiy unsuriga aylanadi.Buni lingvopoetik tahlilning leksik sathida yanada aniqroq ko‘rish mumkin. Sinonimik qatordan muayyan so‘zning tanlanishi, ko‘chma ma’noli birlikning qo‘llanishi, frazeologik birlikning o‘zgartirilishi yoki emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega leksemaning ishlatilishi muallifning badiiy niyatiga xizmat qiladi. Bunday birliklar alohida holda emas, balki butun matnning mazmuniy va estetik tizimi bilan aloqada o‘rganilgandagina ularning haqiqiy lingvopoetik qiymati ochiladi. Shuning uchun badiiy matn tahlilida til birliklarini faqat «metafora», «o‘xshatish», «epitet» kabi nomlar bilan belgilash yetarli emas; ularning matn yaratishdagi funksiyasi ham izohlanishi zarur.Grammatik birliklar ham badiiy-estetik vazifadan xoli emas. Muayyan zamon, shaxs, mayl yoki gap qurilishining tanlanishi matndagi vaqt, munosabat, kechinma va intonatsiyani shakllantirishi mumkin. Demak, lingvopoetik yondashuv faqat leksik-poetik vositalarni aniqlash bilan chegaralanmaydi, balki fonetik, leksik, frazeologik, morfologik va sintaktik birliklarning badiiy matn doirasidagi o‘zaro munosabatini ham qamrab oladi. Aynan shu komplekslik lingvopoetik yondashuvni oddiy lingvistik tavsifdan farqlovchi muhim belgidir.O‘zbek tilshunosligi materiallari ham mazkur xulosani tasdiqlaydi. A. G‘ulomovning badiiy adabiyot tili haqidagi tadqiqotlaridan boshlab Sh. Shoabdurahmonov, I.

Qo‘chqortoyev, Q. Samadov, B. Yo‘ldoshev, N. Mahmudov va S. Karimovlarning izlanishlarida badiiy tilning lisoniy va estetik imkoniyatlarini aniqlashga e’tibor qaratilgan. Ayniqsa, S. Karimovning Zulfiya ijodiga bag‘ishlangan lingvostilistik tadqiqoti shoiraning individual mahoratini lisoniy dalillar orqali ochib berish zarurligini ko‘rsatadi. Bu esa lingvopoetik tahlilning asosiy natijasi faqat badiiy vositalar ro‘yxatini tuzish emas, balki ularning muallif uslubini shakllantirishdagi o‘rnini aniqlashdan iborat ekanini ko‘rsatadi.Shunday qilib, tahlil natijalari badiiy matnga lingvopoetik yondashuvda uch darajaning uzviy birligi muhimligini ko‘rsatadi: birinchi daraja – til birligining shakliy va semantik xususiyatlarini aniqlash; ikkinchi daraja – uning kontekstual-funksional vazifasini belgilash; uchinchi daraja – ushbu vazifaning umumiy g‘oyaviy-badiiy mazmun, obrazlilik va individual uslub bilan aloqasini ochish. Mazkur yondashuv badiiy matnni yaxlit estetik tizim sifatida talqin qilish imkonini beradi. Natijada lingvopoetik tahlil til va adabiyot kesishgan nuqtada yuzaga keladigan hodisalarni izchil va ilmiy asosda tushuntirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Badiiy matnga lingvopoetik yondashuv til birliklarining badiiy-estetik imkoniyatlarini, ularning kontekstual funksiyasini va muallif individual uslubini yaxlit tizimda o‘rganishga imkon beradigan samarali ilmiy yo‘nalishdir. Tahlil qilingan nazariy qarashlar badiiy matnning lisoniy tabiatini faqat grammatik yoki leksik birliklar doirasida emas, balki ularning g‘oyaviy, emotsional, obrazli va estetik vazifalari bilan bog‘liq holda tadqiq etish zarurligini ko‘rsatadi. Rus tilshunosligida shakllangan ilmiy qarashlar o‘zbek tilshunosligidagi badiiy matn tadqiqotlari uchun mustahkam metodologik asos bo‘lib xizmat qilgan. O‘zbek tilshunosligida esa badiiy nutq, individual uslub, lingvostilistika va lingvopoetika bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar mazkur yo‘nalishning milliy ilmiy maktab doirasida rivojlanishiga zamin yaratgan. Shunday qilib, lingvopoetik tahlil badiiy asarning mazmuni va shaklini, til va estetik tafakkurni, so‘z va obrazni o‘zaro aloqador hodisalar sifatida o‘rganishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Umurqulov B. Badiiy asar jozibasi. – Toshkent: Muharrir nashriyoti, 2021.
2. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – М., 1980.
3. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1958. – Т. 1.
4. Шмуль И.А. Лингвопоэтическая стратификация художественных текстов и изучение индивидуального авторского стиля: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2001.

5. Липгарт А.А. Основы лингвопоэтики. – М., 2016.
6. Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика. – М.: Наука, 1988.
7. Шмелев Д.Н. Слова и образ. – М.: Наука, 1964.
8. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука, 1977.
9. Йўлдошев М. Badiiy matn lingvopoetikasi. – T.: Fan, 2008.
10. Задорнова В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования: Дисс. ... д-ра филол. наук. – М., 1992.
11. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент: TAI, 2004.
12. Ғуломов А. Бадиий адабиётнинг тили ҳақида // Адабиёт ва санъат. 1941. №1.
13. Шоабдураҳмонов Ш. “Равшан” достонининг бадиий тили ҳақида: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 1949.
14. Қўчқортоев И. Фразеологическое новаторство А. Қаҳҳара: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1965.
15. Самадов К. Некоторые вопросы языкового мастерства Айбека: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1967.
16. Юлдашев Б. Язык и стиль произведений Саида Ахмада: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1979.
17. Mahmudov N. Oybek she’riyatidagi o‘xshatishlarning lingvopoetikasi // O‘zbek tili va adabiyoti. 1985. №6. B. 48–51.
18. Karimov S. O‘zbek tilining badiiy uslubi: Filol. fan. dokt. ... avtoref. – Toshkent, 1993.
19. Karimov S. Zulfiya asarlari lingvostilistikasi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2006.